

Osmanlı Toplumunu ve Çevre

M. Asım Yediyıldız

Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu makalede, arşiv vesikalarına dayalı olarak Osmanlı-çevre ilişkileri incelenmektedir. Araştırmanın sonucunda, Osmanlı toplumunun kendine özgü bir çevre bilincine sahip olduğu ve bu konuda karşılaştığı sorunları çözmeye çalıştığı görülmüştür.

Abstract

La Société Ottomane et l'Environnement

Dans cet article, on a étudié les relations entre les environnements et la société Ottomane d'après des registres de "kadı" (kadı sicilleri) de Brousse. Il en résulte que le droit Ottoman et les « firmans » des souverains, ont interdit les dommages et les torts qu'on a fait contre tout le monde et les environnements.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Çevre, Bursa

Mots Clés: Ottoman, Environnement, Brousse

Giriş

Bu yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren dünyanın yaşadığı en önemli sorunların başında "çevre" problemi gelmektedir. Hakikaten dünyamız, hızlı teknolojik ve endüstriyel gelişimden

kaynaklanan büyük çevre felaketleriyle karşılaşmakta ve ekolojik sistem süratle bozulmaktadır.¹ Aynı şekilde ülkemiz de, hayatı çekilmez hale getiren benzer sorunlar yaşamakta ve bunun acı sonuçlarına maruz kalmaktadır.

Buna mukabil bütün ülkeler bugün, imkanları nispetinde bu sorunların çözümü için büyük gayretler göstermektedir. Fakat istenilen başarıya hâlâ ulaşılmış değildir. Konunun uzmanları, bunun sebebini büyük ölçüde insan-tabiat ve insan-toplum arasında kurulan yanlış ilişkilere bağlamaktadır. Gerçekten çevre sorunlarının hızlı nüfus artışı, endüstriyel atıklar ve dengesiz büyüme gibi faktörler yanında, doğru olmayan bir zihniyetten ileri geldiği artık bilinmektedir.² İnsanı tabiatın üstün gören ve dolayısıyla ona hâkim olması gerektiğini kabul eden bu yanlış düşünce biçimi aynı zamanda konunun doğru anlaşılmasını engelleyen ontolojik ve epistemolojik bir sapmaya yol açmıştır. Buna mukabil, İslâm dini, insan-tabiat ilişkisinde insana, tabiatın gözcüsü olma rolü vermektedir ki,³ çevre problemlerini aşmada bu yaklaşım temel öneme sahiptir.

Bu itibarla hem ülkemizdeki çevre sorunlarının daha iyi anlaşılması hem de daha kolay çözüme kavuşturulabilmesi için tarihi arka planın araştırılması gerekmektedir. Fakat konuyla ilgili yerli araştırmalar oldukça azdır.⁴ Dolayısıyla bu çalışmada yeni bazı belgeler de kullanılarak Osmanlı-çevre ilişkilerinin biraz daha aydınlatılması hedeflenmiştir. Fakat asıl konuya girmeden önce Osmanlı toplumunun İslâm'dan mülhem dünya görüşü üzerinde kısaca durmak istiyoruz.⁵

¹ Geniş bilgi için bkz. *Ortak Geleceğimiz*, (Bu eser, Gro Harlem Brundtland başkanlığındaki Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanmıştır), çev. Belkıs Çorakçı, Ankara 1989, s. 22-23; 40-41

² Armağan, Mustafa, *Osmanlı'nın Kayıp Atlası*, Ufuk Kitap, İstanbul 2005, 3.bsk., s.184-190; Bu konuda ayrıca geniş bilgi için bkz. Uslu, İbrahim, *Çevre Sorunları Kainat Tasarımındaki Değişimden Ekolojik Felâketlere*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 49-50.

³ Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, çev. Şehabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s.175-176.

⁴ Geniş bilgi için bkz. Şeker, Mehmet, "Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri", *Türk devletleri Arasında I. İşbirliği Konferansı 22-24 Haziran 1992*, Lefkoşe KKTC, -Tebliğler-, İTÜ İnşaat Fakültesi Çevre Müh. Böl., İstanbul 1992, s. 54-527; Özdemir, İbrahim, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c.X, s. 598-610; Macit, Yunus, "Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci", *a.g.e.*, s. 589-597; Gedikli, Fethi, "Osmanlı'da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası", *a.g.e.*, s. 611-615.

⁵ Özakpınar, Yılmaz, *İslâm Medeniyeti ve Türk Kültürü*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1997, s. 21-31.

1. Osmanlı Toplumunda Çevre Telakkisi

Hemen belirtmelidir ki, bu konunun izahı, evvela çevre ve Osmanlı toplumundan ne kastedildiğinin ortaya konmasını gerektirir. Geniş bir coğrafyaya hakim olan Osmanlı toplumu bilindiği üzere, çok milletli ve çok dinli bir yapıdan ibarettir. Zaman ve kaynak yokluğundan dolayı çalışmamızda sadece yöneticiler ile Müslüman kesim dikkate alınmıştır.

Araştırmamızda kullanılan çevre kelimesiyle, Osmanlı toplumunu kuşatan “tabii ve sosyal” muhit kastedilmiştir. Başka bir ifadeyle bu, fizikî ve sosyo-kültürel ortamdan oluşur. Tabiatıyla her insan, zikredilen ortamlarla daima dinamik bir etkileşim içindedir. Dolayısıyla Osmanlı-çevre münasebetine bu açıdan yaklaşılabilecektir.⁶

İslâmî değerler sistemine göre Müslüman yalnız Allah’a değil, aynı zamanda içerisinde yaşadığı toplum ve fizikî çevreye karşı da sorumludur.⁷ Bunlar kendisine emanet olarak verilmiş bir nimetler bütünüdür. Onlarla Ahiret’e hazırlanmak durumunda olan⁸ Müslümanın başlıca görevlerinden biri⁹ insanlara iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmaktır.¹⁰ O aynı zamanda kardeşlerini sevip dertleriyle ilgilenmek,¹¹ başkalarına asla zarar vermemek ve dünyada bozgunculuk çıkarmamak durumundadır. Kısaca dünyayı ifsat edecek her türlü düşünce ve davranıştan kaçınmak mecburiyetindedir.

İşte İslâm bu gibi prensipler sayesinde doğru bir çevre bilincine sahip huzurlu bir toplum oluşturmak istemiştir. Sonuçta bu tür bir toplumda sosyal hayat daha sağlıklı işleyecek, modern insanı korkutan “ekolojik denge”nin bozulmasını önlemek daha kolaylaşacaktır.¹²

Elimizdeki bilgiler, Osmanlı toplumu ve çevre ilişkilerinin de aynı değerlere dayandığını göstermektedir. Bu toplumda dünyanın sadece her bakımdan yetişmiş (ahlâklı) insanla imar edilebileceğine dair genel kanı, bunu açıkça teyit etmektedir.¹³ Nitekim dünyanın

⁶ Özdemir, agm., s. 598. İslâm’ın çevreye bakışı hakkında geniş bilgi için bkz. Özdemir, İbrahim, *Yalnız Gezegen*, İstanbul, 2001, s. 89-100.

⁷ Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm’ın Kalbi*, çev. Ahmet Demirhan, Gelenek Yay., İstanbul, 2002, 167-168.

⁸ Kur’an, 55/1-78.

⁹ Özdemir, “Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı”, *age.*, s. 598.

¹⁰ Kur’an, 3/10.

¹¹ Buhârî, Edeb, 27; Müslim, 1, 66.

¹² Geniş bilgi için bkz. Özdemir, agm., *a.g.e.*, s. 600-601; İslâm ve çevre ilişkileri hakkında geniş bilgi bkz. Armağan, *a.g.e.* s.190-192.

¹³ Kara, Mustafa, *Niyaz-ı Mısri*, Ankara 1994, s. 32.

fâni olduğuna inanan¹⁴ Osmanlı toplumu, insan ve çevre ilişkilerini kuvvetlendiren dinî-sivil müesseseler olarak nitelendirilebilecek sosyal amaçlı vakıflar kurmuşlardır.¹⁵ Bunlar arasında özellikle toplumu manevî kötülüklerden korumada önemli bir işlev üstlenen cami ve zaviye gibi dinî ve kültürel kurumlar sayılmalıdır.¹⁶

Diğer taraftan merkezî yönetim ileride izah edileceği üzere hayvanları himaye için yasal tedbirler almıştır.¹⁷ İleride bununla ilgili izahlar gelecektir. Ayrıca aynı hassasiyetin kamuoyunda da olduğunu gösteren birçok örnek olmakla beraber burada sadece dışardan bir tanıklık olması sebebiyle A. De Lamartine'in şu tespitine yer vermekle yetineceğiz. Ona göre Türkler hayvanlara karşı Avrupalılardan daha şefkatliydi.¹⁸ Nitekim bunu Üsküdar'da kediler için bir hastane ve Bayezid Cami avlusunda güvercinler için bir bakım evinin bulunması,¹⁹ XVII. yüzyılda Şam'da yine kedi ve köpekler için bir hastanenin inşası açıkça ortaya koymaktadır.²⁰ 1919'da, Ahmed adında birisinin başıboş köpeklerin çevreye zarar verdiği gerekçesiyle itlâf edilmesine son derece üzölmüş olması da dikkat çekicidir. O, bu konudaki duygu ve düşüncelerini, kaleme aldığı bir makalede "Merhamet edenlere Rahman merhamet eder ve yeryüzündekilere merhamet ediniz. Semadakiler de size merhamet etsin" meâldeki hadise atıfta bulunarak şöyle dile getirmektedir: "Men'e kadir değılim ne yapayım! Ağlamaktan başka bir çare yok. O bî-günah mahlûkata revâ gördükleri şu zulümden yürekler sızlıyor, yanıyor! Bu ateşi ancak mevki-i muallâdan şeref vâki olacak bir emr-i âli ifâ edebilir. Zavallı hayvanlar da kurtulur."²¹

¹⁴ XV. asır Bursa mezar taşlarına kazınmış şu ifade bu gerçeğe işaret etmektedir; "...Cennet cömertlerin yeridir, dünya ise âhiretin tarlasıdır. Dünya bir leş, onu arzulayanlar ise köpeklerdir. Dünya fâni, âhiret ise bâkidir...". Karaçağ, Demet, *Bursa'daki 14-15. Yüzyıl Mezartaşları*, Ankara 1994, s.48, 120; "Dünya bir leştir ve onu arzulayanlar köpeklerdir" anlamına gelen "Ed-dünya cîfetün ve tâlibühâ kilâbün" sözü Çelebi Mehmed'in kabrinin bulunduğu Yeşil Türbe'nin duvarında bulunmaktadır. Bkz. Önal, Hakkı, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992, s. 67.

¹⁵ Yediyıldız, Bahaeddin, *İnstitution du Vaqf Au XVIIIè Siècle En Turquie Étude Socio-Historique*, Ankara 1990, s. 18-21.

¹⁶ Kara, Mustafa, "Tasavvuf", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, red. H. Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1990, s. 319-320, 323-324, 335-336; *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Sır yayıncılık, İstanbul 2001.

¹⁷ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Ankara 1987., s. 99-100.

¹⁸ Albayrak, Sadık, *Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre*, İstanbul, 1997, s. 25.

¹⁹ Moltke, Feldmareşal H.von, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.81-82.

²⁰ Albayrak, a.g.e., s. 26.

²¹ Albayrak, a.g.e., s.108.

Diğer taraftan son dönem Osmanlı hukukunun kaynaklarından olan *Mecelle'de*, “def-i mazarrat celb-i menfa'atten evlâdır” diye bir ilke bulunmaktadır. Siciller, fert ve toplumu önce ona yönelik zarardan korumayı hedefleyen²² bu ilkenin eskiden beri uygulandığını gösteriyor. Bu konuda sözü uzatmamak için tek bir misal verilecektir. 1628 tarihli bir belgeye göre, Hoşkadem Markamevî Mahallesi'nden Seyyid Mehmed b. Memi, mahalle mescidinin bitişiğine bir tavuk kümesi ve odun deposu yaptırmış, fakat bu durumdan rahatsız olan komşular kendisini şikayet etmişlerdir. Mahkeme keşif sonucunda söz konusu yapıların kaldırılmasına karar vermiştir.²³

Yine bilindiği üzere Osmanlılar, şehirleri imar ederken evlerini iş alanından uzak, genellikle içerisinde meyveli ve meyvesiz ağaçlar ile havuzlar olan bir avluda en fazla iki veya üç katlı olarak inşa ediyorlardı.²⁴ Divan şiirinde tabiatla ilgili semboller kullanıyor ve kimi yerlere onunla ilgili adlar veriyorlardı. Ayrıca eski Türklerdeki ağaç kültü yeni biçimler altında bu dönemde de devam etmekteydi.²⁵ Bütün bunlar, Osmanlıların tabiatla uyum içinde olduklarını ve olumlu bir etkileşimde bulduklarını göstermektedir.²⁶

Netice olarak yöneticiler ve Müslüman halkın yukarıda bahsedildiği anlamda çevreye karşı bütünüyle kayıtsız kalmadıkları söylenebilir.

2. Çevre Sorunları

Bu olumlu yaklaşıma rağmen Osmanlı döneminde bazı çevre sorunları eksik olmamıştır: Bunlar, maddî ve manevî kirlilik olmak üzere iki kısımda ele alınabilir.

a) Manevî Kirlilik

Kamu düzeni ve ahlâkını bozan her türlü davranış ve tutum manevî kirlenme olarak kabul edilebilir. Osmanlı yönetimi ve hukuku da kanaatimizce aynı düşünceyle Müslümanlara İslâm

²² Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle*, 2. bsk., İstanbul 1979, s. 21.

²³ *Bursa Şer'iyye Sicilleri*, Ankara Milli Kütüphane, İbn Sina Bölümü, B50: 50b 1038/1628.

²⁴ Bkz. Yediyıldız, M. Asım, “XVII. Asır Bursa Evleri (Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)”, *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2003, c.12, Sayı: 1, ss. 185-192.

²⁵ Evini genişletmek için bahçesinden ağaç kesmesi gereken bir gayrimüslimin Müslümanların aşağılamasından korktuğu için bunu açıktan yapmadığını, diplerine civa dökerek onları kurutmayı düşündüğünü görüyoruz. Bkz. Özdemir, *Yalnız Gezegen*, s.130-131, 160.

²⁶ Bir örnek için bkz. Yunus Emre, *Risâletü'n-Nushiyye*, Hz. Umay Günay-Osman Horata, TDV. Yayınları, Ankara 1994.

dinince haram sayılan sarhoş edici içkilerin tüketim ve ticaretini, Müslüman kadınların yabancı/nâmahrem erkeklerle yalnız bir yerde bulunmalarını ve uygun olmayan kıyafetler giymelerini yasaklamıştır. Mesela II. Bayezid 1507'de bu yönde bir ferman çıkarmış, düğün ve cemiyetlerde içki içilmesini menetmiştir. Fermanda aynı zamanda sancakbeyleri ve kadılardan bu konuda gerekli hassasiyeti göstermeleri istenmiştir.²⁷ Ancak yapılan tüm ikazlar bu tür olayların ortadan kalkmasını sağlayamamıştır. Nitekim İstanbullu beş kadın, ahlâk dışı davranışlarından dolayı Bursa'ya sürülmüş,²⁸ pek çok cinayet, rüşvet ve hırsızlık vb. adli vakalar sicillere yansımıştır.²⁹ 1576'da, İstanbul'da sarhoş bazı gayrimüslimlerin Müslüman kadınlara tecavüzüne mani olmak için Müslüman mahallelerinde meyhane işletmek yasaklanmıştır.³⁰ Bu tür örnekler artırılabilir.

Görüldüğü üzere Osmanlı merkezi yönetimi kamu düzeni ve ahlâkını bozan davranışlara hoş görülme bakmamış ve yasal önlemler almaktan geri durmamıştır.

b) Maddî Kirlilik

Bu ifadeyle çevreye zarar veren şeyler kastedilmektedir. O dönemde bugünkü boyutlarda olmasa da bazı çevre sorunlarının yaşandığı bir gerçektir. Bursa sicilleri, bu konuda bize önemli bilgiler sunmaktadır.

Kaynaklar çevresel sıkıntıların özellikle yaşam alanlarında ortaya çıktığını gösteriyor. İçme sularının kirlenmesi bunların başında gelmektedir. Hayvan ve ev atıkları bozuk kanallardan sulara karışarak sağlığı tehdit edebiliyordu.³¹ Nitekim beledi işlere de nezaret eden mahkemeye bu yüzden şikayetler oluyordu. Mesela 1761 tarihinde Bursa'daki cami, medrese, imaret ve hanlara ait şadırvan ve çeşmelerin su yolları harap olduğundan suların renk ve kokusu değişmiş, Müslümanlar gönül rahatlığıyla abdest alıp banyo yapamaz hale gelmişlerdi.³² Benzer bir şikayet Bursa Bayezid Paşa Mahallesi sakinlerince yapılmıştır.³³

²⁷ Akgündüz, Ahmet, *Belgeler Konuşuyor*, İzmir 1991, c. 3, s. 69-71.

²⁸ BŞS., B 125:18a.

²⁹ Mesela XVI. yüzyıl sonlarında onlarca öldürme, hırsızlık vb. olaylara rastlanılmaktadır. Bkz BŞS., A 32/29 nolu 927h. tarihli defterin son bölümünde (69a-125a). Tezeren, Ziver, *Aziz Mahmud Hüdâyî*, İstanbul 1987, s. 27; Aziz Mahmud Hüdâyî, XVII. asır İstanbul'unu tasvir ederken "*Şehr-i İstanbul şer' ü fitneden hâli değil*" demektedir. *a.g.e.*, s. 27.

³⁰ A. Refik, *a.g.e.*, s. 208.

³¹ BŞS., B 32:2a.

³² BŞS., B 195:80b-81a.

³³ "*Mahrûse-i Burûsa'da vâki' merhûm Bâyezid Paşa Mahallesi'nde Mehmed Halife ibn-i Veli el-imâm ve Ali Halife ibn-i Mehmed el-müezzin ve gayri a'yân-ı*

Diğer taraftan İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde cadde ve sokaklar tükürük, balgam,³⁴ hastalardan alınan kan ve nallanan hayvan tırnakları gibi atıklarla kirletilebiliyordu.³⁵ 1622 tarihli bir belgede Bursa'da gayrimüslimlerin pencereden pis su (çirk-âb) dökerek Müslümanları rahatsız ettikleri yazılıdır.³⁶ 1696 tarihli bir başka fermanla mahalli yetkililer câmi ve mescid önleri ile çarşı ve pazar yerlerine leş bırakılmaması konusunda uyarılmışlardır.³⁷ 1822'de de benzer bir uyarı kötü koku (râyiha-i kerîha) yayan kurban artıklarının mahalle aralarına atılması sebebiyle yapılmıştır.³⁸ 1825 tarihli bir başka emirde ise sokaklara bırakılan çöplerin özellikle yazın yaydığı kötü kokuların (ta'affunât-ı kerîh) Müslümanların "dimağlarının muhtell" ettiği vurgulanarak bunun İslâm nezâfetine yakışmadığı hatırlatılmıştır.³⁹ 1845 tarihinde, Veleddi Kazzaz mahallesi sakinleri mahkemeye bir grup gayrimüslim tarafından üretilen içkinin kokusunun namazlarını huzur içinde

mahalle bi-esrihim meclis-i şer'ede takrîr-i kelâm idüb mahalle-i mezkûr üst yarında bazı Yahüdiler evleri olub mescidimiz ve evlerimiz câri olan sularımız Yahüdiler evlerine uğramağın mezbûr Yahüdiler kârizlerine akıtmağla sularımız kah câri kâh kesilür suya külli muzâyakamız olub ve câri olduğu zamanda dahi mezbûrlar suyun içinde necâsetli nâ-pak esbâb gasl eyleyüb telvîs itdikleri ecilden içilmekten ve abdest câiz olacak mertebeden kalmıştır kibel-i şer'-i şerîfden mezkûr Yahüdilerin evlerine nâib ve ehl-i hibre varub görölüb vâki'-i hâl keşf olunub kârîze icrâ olunmaktan ve nâ-pak nesne gasl olunub telvîs olunmaktan men' ve def' olunmasın taleb ideriz didiklerinde Mevlânâ Muslihiddin ve su yolcuların ehl-i hibresi Mustafa bin Mehmed irsâl olunub zeyl-i kitâbda mestüratü'l-esâmî olan bi-garaz Müslümanlar ile varub keşf idüb gördüklerinde fi'l-vâki' Mosi veledi ve Yâsef veledi Abraham ve Şemâyil veledi Isak ve diğer Mosi ve diğer Mosi veledi Büyük Abraham ve diğer Yâsef veledi Salamon ve Ya'kub veledi Sefatîl ve Abraham veledi Mosi nâm sekiz nefer Yahüdiler oldukları evlerde câri olan suların mezkûrlar kârizlerine icrâ itdikleri ve ziyade kalan su küplerinde nâ-pak esbâb gasl olunub suyu telvîs idüb ve su küplerinin ağız açık olub ve alçakda olmağla kelbler ve tavukları değmekle câri olan suların televvüsü ve nâ-pak olmağla içilmek kâbil olmayub ve abdest almak caiz olmaduğu mukarrer ve muhakkak olmağın mezkûrün Yahüdlere zikr olunan mâ-i cârileri kârizlerine akıtmayub ve küplerinin ağızını muhkem yapmağla kapayub ve kendüler isti'mâl itmek için burma lüleler idüb zikr olunan telvîslerini def' u ref' itmelerine tenbîh olunduktan sonra vâki'-i hâli Mevlânâ'yı mezbûr vukû'u üzre tahrîr idüb gelüb haber virdikde mâ hüve'l-vâki' gibbe't taleb imlâ ve ketb olundu"

Şühüdü'l-hâl: Ahmed bin Receb, Ca'fer bin Receb, Hızır bin Murad, Halil bin İbrâhîm, Nasuh bin Mustafa, Ahmed bin Ali, Yunus Bey ibn-i Abdullah, Mehmed Bey bin İsa, el-Hâc Mehmed bin Yusuf ve gayruhum mine'l-hâzirin" bkz. A 153:44a.

³⁴ Ergin, Osman Nuri, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği" *İller ve Belediyeler Dergisi* (1974), Sayı: 15-16, s. 613.

³⁵ Akgündüz, Ahmet, *Belgeler Konuşuyor*, İzmir 1991, s. 75-76.

³⁶ BŞS., B 42:152b Evâsıt-ı Cemaziyelâhir 1032h.

³⁷ Albayrak, a.g.e., s. 40.

³⁸ Albayrak, a.g.e., s. 44.

³⁹ Albayrak, a.g.e., s. 50.

kılmalarına mani olduğunu ve aynı zamanda evlerin altındaki imalathanelerin yangına yol açacağından korktuklarını bildirmişlerdir. Yapılan inceleme sonunda kendilerini haklı bulan kadı içki pişirilen ocakların kaldırılmasına karar vermiştir.⁴⁰ Esasen bu tür olaylara eskiden de rastlanılmaktaydı. Sözgelimi, Bursa'da İşkembeci Hacı b. Abdullah, dükkanda yıkadığı işkembelerin çevreye yaydığı kötü kokudan dolayı şikayet edilmiştir. Olayın doğruluğunu tespit eden mahkeme, işkembe yıkama işleminin bundan böyle başka yerde yapılmasına hükmetmiştir.⁴¹

Bu dönemde ekolojik dengeyi bozan olaylarla da karşılaşyoruz. Nitekim 1782 tarihli bir belgede Üsküdar kazasında meydana gelen çekirge salgınını kaldırmak için dışarıdan sığırcık kuşlarının getirildiği ve Câmi-i Atik'a konarak çekirgenin zararının böylece önlendiği, daha sonra avcıların tüfek atmasından kuşların dağıldığı, dolayısıyla tekrar çekirge salgınının zuhur ettiği ve bu nedenle tüfek atışlarının yasaklanması gerektiği vurgulanmaktadır.⁴² Bu, aynı zamanda halkın sığırcık kuşları ile çekirge arasındaki bağlantının farkında olduklarını göstermektedir.

Netice olarak bütün bunlar o dönemde bazı çevre sorunlarının yaşandığını açıkça kanıtlamaktadır.

3. Çevre Sorunlarıyla İlgili Alınan Önlemler

Osmanlı toplumu, yukarıda anlatılan çevre sorunlarına imkanları nispetinde teknik ve yasal çözümler üretmiştir. Teknik çözüme örnek olarak şadırvan ve çeşmelere suyun temiz bir şekilde ulaştırmak için hususi kanallar açılması ve toprak üzerine künkler döşenmesi ve kırılanların derhal onarılması verilebilir.⁴³ Yine cadde ve sokaklarda çevreye mikrop saçan tükürük ve balgam gibi maddeler kül ve kireçle dezenfekte edilmiştir. Bilhassa devlet erkanı ve diğer hayır sahipleri, sadece bu amaca yönelik husûsi vakıflar kurmuşlar⁴⁴ ve özel görevliler tayin etmişlerdir.⁴⁵ Nitekim Mekke-i Mükerrerem'de çevreye atılan leşlerin temizlenmesi için Dârüssaade Ağası Mehmed 200 kuruş vakfetmiştir.⁴⁶

⁴⁰ BŞS., C 75:94b 1261h.

⁴¹ BŞS., A 8: 20ab Rebî'ulevvel 896h.

⁴² Albayrak, *a.g.e.*, s. 94-96.

⁴³ Mesela Debbağ Hasan, mahallenin isteği üzerine dükkânının atık suyunu bu sistemle boşaltmıştır. Bkz. BŞS., B 32:2a.

⁴⁴ Ergin, *a.g.e.*, s. 613; Kazıcı, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul 1985, s. 80-81.

⁴⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s.602.

⁴⁶ Güler, Mustafa, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Harameyn Vakıfları ve Ehemmiyeti*, İstanbul 1998, MÜSBE, (Basılmamış doktora tezi), ss. 228-229.

Çevre temizliği ile ilgili idarî ve hukukî önlemlere de başvurulmuştur. Osmanlı yargısı, komşuyu rahatsız edecek şekilde evlerin bacalarını yükseltenlerle⁴⁷ başkasının avlusuna bakacak şekilde pencere yapanları cezalandırmıştır.⁴⁸ Kamu düzeni ve ahlâkını bozduğu gerekçesiyle duhan⁴⁹ ve şarap içmek,⁵⁰ meyhâne⁵¹ ve kahvehâne işletmek yasaklanmış,⁵² aksine hareket endeler mahkemede yargılanmışlardır.⁵³ Dügün vb. toplantılarda dinî yasakları çiğneyenler sıkı bir şekilde takip edilmişlerdir.⁵⁴ Sözelimi “nâ-mahremden” sakınmayanlar sürgüne gönderilmiştir.⁵⁵ İçki yasağı genellikle sakinlerini Müslümanların teşkil ettiği cami ve mescitlerle dolu şehir ve kasabalarda daha bir dikkatle izlenmiştir.⁵⁶

Hangi şekilde olursa olsun merkezî yönetim kamu düzenini ihlal eden ve çevreyi kirletenlere hiç bir zaman hoş bakmamıştır.⁵⁷ Meselâ 1539’da, bir fermanla Edirne kadısından, çarşı ve sokaklarla ev ve dükkânların önlerinin temiz tutulması için gerekli önlemleri alması istenmiştir. Çünkü buralara çöp dökmek yasaktı. Boyacı, aşçı, başçı ve semerci gibi esnaf, atıklarını ancak ıssız yerlere bırakmak zorundaydı. Nalbantlarınsa mesleklerini kendilerine tahsis edilen yerlerde yapmaları gerekiyordu, şayet başka yerde yapmak icap ederse çöplerini temizlemeden oradan ayrılamazlardı. Arabacılar, hayvanlarını mahalle araları ve evlerin önüne değil, bu iş için ayrılmış yerlere bağlayabilirdi. Halkın incineceği yerlere leş atmak yasaktı. Aksi halde leşler boyunlarına asılarak halka teşhir edilirdi. Kedi ve köpeklerin girmemesi için mezarlıkların duvarlarla çevrilmesi şarttı.⁵⁸

İstanbul’da çöpler belli yerlerde toplanırdı. Meselâ, Yeniçerilerin eski ve yeni odaları ile Acemi oğlanları ve Sekban odalarının çöpleri Langa kenarından denize dökülmesi icap ediyordu. 1585’de Yenikapı’da denize bırakılmaya başlandığı öğrenilince eskisi gibi Langa’da dökülmesi emredilmiştir.⁵⁹ 1585 yılında uzun süre

⁴⁷ BŞS., A 24:129b.

⁴⁸ BŞS., B 85:35a.

⁴⁹ BŞS., B63:145a.

⁵⁰ BŞS., B 90:20b.

⁵¹ BŞS., A 24:129b; A 35:427b.

⁵² BŞS., A 72:192b.

⁵³ BŞS., B 90:20b.

⁵⁴ BŞS., A 60:11b; B 145:15a.

⁵⁵ BŞS., B125:20b. 1161/1748.

⁵⁶ İçki yasağı uygulanan bölgelerde evinde bira bulunduran bazı gayrimüslimler cezalandırılmıştır. Bkz. BŞS., B 90:20b.

⁵⁷ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 68-71.

⁵⁸ Akgündüz, *a.g.e.*, ss. 75-76; Bu fermanla ilgili bir değerlendirme için bkz. Özdemir, *agm.*, *a.g.e.*, c.X, s. 603.

⁵⁹ A. Refik, *a.g.e.*, s. 98.

temizlenmeyen İstanbul Bayezid Meydanı'nın eskiden olduğu gibi zimmilerce temizlenmesi istenmişti.⁶⁰

Diğer taraftan Osmanlılar, Bursa gibi büyük şehirlerde çevre temizliğini sağlamakla görevli özel bir birim oluşturmuşlardır. Bu dairenin en üst yöneticisi Çöplük subaşı idi. 7 Cemâziyelevvel 981h./1573 tarihli bir belge, bu tarihte, Bursa çöplük subaşılığını Alaca Hırka mahallesinden Mustafa b. Ahmet adında birinin bir yıllığına 13.500 akçeye tuttuğunu, bölükbaşının da onun sözlerini tasdik ettiğini haber vermektedir.⁶¹ Çöplük subaşı dışında bazı yerel yöneticilerin de belli bir sorumluluk taşıdığı anlaşılıyor.⁶²

XVI. yüzyıla ait bir emirde, cami ve mescidlerin ışığını keseceği için beş zira'dan,⁶³ su yolları üzerinde üç arşından daha yakına ev inşa etmek ve meyve ağacı dikmek yasaklanmıştı. Bunun nedeni suların kirlenmesi ve azalmasını önlemektir.⁶⁴

Hayvanlardan yararlanırken onlara eziyet edilmemesi için de bazı yasal tedbirler öngörülmüştür. Nitekim 1587 tarihli bir fermanla hayvanlara aşırı yük taşıtmak, birbirine bağlı ve nalsız yürütmek ve bakımsız bırakmak yasaklanmış, aksine davrananlarla ilgili gerekli müeyyidelerin uygulanması hususunda İstanbul kadısı ve muhtesibi uyarılmıştır.⁶⁵ 1811 tarihli bir emirle yavrulama zamanı olan Mart ayında avlanmaya izin verilmemiştir.⁶⁶

Netice olarak Osmanlılar çevreye hiçbir şekilde zarar vermeyi uygun görmemişler, şehirleri tabiatla uyumlu şekilde imar etmişler ve kaçınılmaz olarak meydana gelen çevresel zarar ve kirliliği yasal, hukûkî ve teknik yollarla önlemeye çalışmışlardır.

Kaynakça

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Belgeler Konuşuyor*, İzmir 1991.

AHMED REFİK, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Ankara 1987.

ALBAYRAK, Sadık, *Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre*, İstanbul 1997.

⁶⁰ A. Refik, *a.g.e.*, s. 99; Bu tür emirler için ayrıca bkz. Işık, Ayhan, "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlıda Çevre", *Kâinattan Sorumluyuz*, ed. Kerime Cesur, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, İstanbul 2008, Sayı:4, ss. 98-101.

⁶¹ BŞS., A 102: 36b 7 Cemâziyelevvel 981h.

⁶² Akgündüz, *a.g.e.*, ss. 75-76; Bu fermanla ilgili bir değerlendirme için bkz. Özdemir, agm., *a.g.e.*, c.X, s. 603.

⁶³ A. Refik, *a.g.e.*, s. 32.

⁶⁴ A. Refik, *a.g.e.*, s. 43.

⁶⁵ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Ankara 1987., s. 99-100.

⁶⁶ Albayrak, *a.g.e.*, s. 98, 100.

- ARMAĞAN, Mustafa, *Osmanlı'nın Kayıp Atlası*, Ufuk Kitap, 3.bsk., İstanbul 2005.
- BERKİ, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle*, 2. bsk., İstanbul 1979.
- BUHARİ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl, *Sahîhu'l-Buharî*, Çağrı Yayınları, I-VIII, İstanbul 1981.
- ERGİN, Osman Nuri, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği" *İller ve Belediyeler Dergisi*, (1974), Sayı 15-16.
- GEDİKLİ, Fethi, "Osmanlı'da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, C. X, s. 611-615.
- GÜLER, Mustafa, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları ve Ehemmiyeti*, (Basılmamış doktora tezi) MÜSBE, İstanbul 1998.
- KARA, Mustafa, *Niyaz-ı Mısri*, Ankara 1994.
- , "Tasavvuf", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, Red. H. Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1990.
- , *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*, Sır yayıncılık, İstanbul 2001.
- İŞİK, Ayhan, "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlıda Çevre", *Kâinattan Sorumluyuz*, ed. Kerime Cesur, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, İstanbul 2008, Sayı:4, ss. 98-101.
- KARAÇAĞ, Demet, *Bursa'daki 14-15. Yüzyıl Mezartaşları*, Ankara 1994.
- KAZICI, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985.
- MACİT, Yunus, "Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, C. X, s. 589-597.
- Ortak Geleceğimiz*, haz. Gro Harlem Brudtland başkanlığındaki Dünya çevre ve Kalkınma Komisyonu, çev. Belkıs Çorakçı, Ankara 1989.
- MOLTKE, Feldmareşal H.von, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- MÜSLİM, EBU'L-HÜSEYİN Müslim b. El-Haccac, *el-Câmi'u's-Sahîh*, tah. M. Fuad Abdalbâkî, Çağrı yayınları , I-V, İstanbul ts.
- NASR, Seyyid Hüseyin, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, çev. Şehabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- , *İslâm'ın Kalbi*, çev. Ahmet Demirhan, Gelenek Yay., İstanbul, 2002.
- ÖNAL, Hakkı, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992.
- ÖZAKPINAR, Yılmaz, *İslâm Medeniyeti ve Türk Kültürü*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1997.
- ÖZDEMİR, İbrahim, *Yalnız Gezegen*, İstanbul 2001.

- , “Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı”, *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, c. X, s. 598-609.
- ŞEKER, Mehmet, “Osmanlı Vakfiyelerinde Çevre Bilinci ve Örnekleri”, *Türk Devletleri Arasında I. İşbirliği Konferansı 22-24 Haziran 1992, Lefkoşe KKTC, -Tebliğler- İTÜ İnşaat Fakültesi Çevre Müh. Böl., İstanbul 1992, s. 54-527.*
- TEZEREN, Ziver, *Aziz Mahmud Hüdâyi*, İstanbul 1987.
- USLU, İbrahim, *Çevre Sorunları Kainat Tasarımındaki Değişimden Ekolojik Felâketlere*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *İnstitution du Vaqf Au XVIIIe Siècle En Turquie étude socio-historique*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- YEDİYILDIZ, M. Asım, “XVII. Asır Bursa Evleri (Bursa Şer’iye Sicillerine Göre), *U. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2003, c.12, Sayı:1, ss. 185-192.
- YUNUS, Emre, *Risâletü’n-Nushiyye*, haz. Umay Günay-Osman Horata, TDV. Yayınları, Ankara 1994.
- Bursa Şer’iyye Sicilleri*, Ankara Milli Kütüphane, İbn Sina Bölümü.
A 24/26; A 35/35; A 72/81; A 60/64; A 32/29; B 32/226;
B 42/236; B 50/244; B 63/259; B 90/295; B 85/287;
B 125/295; B 145/360; B 195/419; C 75